

Beata Meyer

Uniwersytet Szczeciński
Wydział Zarządzania i Ekonomiki Usług

Turystyka jako jeden z czynników determinujących przestrzeń

Wstęp

Proces kształtowania przestrzeni wykorzystywanej przez człowieka ma zróżnicowany oraz dynamiczny charakter i wynika z aktywności człowieka w środowisku. Wśród determinant kształtujących przestrzeń coraz istotniejszą rolę odgrywa turystyka, ze względu na jej rosnące znaczenie w gospodarce regionów. Szczególnie widoczne jest to w obszarach, dla których turystyka jest dominującą funkcją gospodarczą, gdzie staje się ona praktycznie jedynym czynnikiem decydującym o przekształcaniach przestrzeni, a ich charakter nie zawsze ma pozytywny skutek. Konieczny jest stały monitoring przekształceń powodowanych przez turystykę oraz sterowanie jej rozwojem w kierunku zachowania ładu przestrzennego i realizacji zasad rozwoju zrównoważonego.

Typy i cechy przestrzeni

Pojęcie przestrzeni jest definiowane w odmienny sposób na potrzeby różnych dyscyplin naukowych. W najszerszym znaczeniu przestrzeń rozumiana jest jako „trójwymiarowa rozciągłość nieokreślona i nieograniczona, w której zachodzą wszyst-

kie zjawiska fizyczne” (Słownik języka polskiego 1979). Na gruncie różnych dziedzin nauki powstały definicje konkretyzujące i zawężające rozumienie przestrzeni do właściwych im obszarów badawczych. We współczesnej nauce często przestrzeń jest traktowana łącznie z czasem w kategorii czasoprzestrzeni. Uznaje się wówczas, że przestrzeń to rzeczy rozmieszczone względem siebie, a czas to różnice w stanach przestrzeni (Kowalski 1977). Podstawowym prawem jest prawo nieodwracalności zjawisk zachodzących w przestrzeni, wynikające z dodatniej strzałki czasu, tworzącej czwarty wymiar przestrzeni. Pojęcie czasu określa dynamikę przestrzeni, w której nic nie zachowuje stałego położenia.

Na gruncie nauk ekonomicznych (geograficznych i pokrewnych), pojęcie przestrzeni jest zdecydowanie zawężone w stosunku do szerokiego pojęcia przestrzeni absolutnej, przestrzeń definiuje się w sposób bardzo konkretny i użytkowy, jako „rzeczywistą przestrzeń trójwymiarową, w której mieszczą się różne formy działalności społecznej i ekonomicznej człowieka oraz ich uwarunkowania” (Kuciński 1998). Przyjmuje się, że w analizach geograficzno-ekonomicznych występują jedynie niektóre typy (czy też klasy) przestrzeni, takie jak: przestrzeń geodezyjna, geograficzna i ekonomiczna. Przestrzeń geodezyjna wynika z pomiarów wielkości i kształtu kuli ziemskiej, posiada homogeniczną strukturę (jest jednorodna) i izotropowy charakter (wykazuje we wszystkich kierunkach jednakowe właściwości). Stanowi ona podstawę dla wyróżnienia pozostałych klas przestrzeni i w układzie hierarchicznym zajmuje pozycję najwyższą. W przestrzeni geodezyjnej wyróżnia się przestrzeń geograficzną, w niej zaś przestrzeń ekonomiczną. Przestrzeń geograficzna (określana również jako fizyczno-geograficzna) obejmuje powierzchnię Ziemi zróżnicowaną jakościowo, pod względem fizycznym, biologicznym i geochemicznym. Przestrzeń ekonomiczna zaś obejmuje tę część przestrzeni geograficznej, która jest stale bądź czasowo wykorzystywana przez człowieka. Przestrzeń ekonomiczną interpretuje się również jako przestrzeń odwzorowującą wszystkie ekonomiczne wymiary rzeczywistości, w której zachodzą wszelkie przejawy aktywności produkcyjnej i nieprodukcyjnej człowieka. Jest ona wielowymiarowa i przybiera zróżnicowane formy przestrzenne (punktowe, liniowe, powierzchniowe). Mimo pojawiających się nowych podejść do różnicowania przestrzeni i prób wydzielania w niej odmiennych funkcjonalnie i znaczeniowo podprzestrzeni, nadal w teorii i praktyce gospodarki przestrzennej i planowania przestrzennego oraz nauk geograficznych najbardziej powszechnie stosowane są kategorie przestrzeni geodezyjnej, geograficznej i ekonomicznej. Zostały one także przyjęte w naukach ekonomicznych, gdy przestrzeń uznano za kategorię ekonomiczną.

Przestrzeń ekonomiczną charakteryzują trzy podstawowe cechy: zróżnicowanie, opór i ograniczoność, które determinują sposób gospodarowania w niej (Malisz 1984). Zróżnicowanie przestrzeni ekonomicznej wynika w sposób bezpośredni z niejednorodności środowiska przyrodniczego, które stanowi podstawę działalności człowieka. Jego różnorodność sprawia, że pewne kombinacje elementów i cech środowiska predestynują poszczególne obszary do określonego rodzaju użytkowania (zróżnicowanie pierwotne). Z drugiej strony, mnogość potrzeb człowieka,

różnorodność i zmienność sposobów ich zaspokajania, powoduje powstawanie w przestrzeni odpowiadających im form zagospodarowania (zróżnicowanie wtórne). Kombinacja potrzeb człowieka i predyspozycji środowiska jest czynnikiem sprawczym zróżnicowania przestrzeni ekonomicznej. Opór przestrzeni jest związany z jej trójwymiarowością i immobilnością większości zasobów. Prawie każda działalność człowieka w przestrzeni wymaga przemieszczania (zasobów, o ile to możliwe, dóbr i osób), co oznacza pokonywanie oporu przestrzeni. Dotyczy to wszystkich rodzajów działalności, ale w sferze gospodarczej opór przestrzeni ma szczególne znaczenie, tworząc zróżnicowane rodzaje kosztów, które z kolei stanowią część kosztów całkowitych prowadzonej działalności. Często zdarza się, że intensywność zagospodarowania i wykorzystania przestrzeni jest funkcją dostępności poszczególnych obszarów. Ograniczoność przestrzeni w sensie fizycznym oznacza brak możliwości jej powiększenia przez produkcję oraz w żaden inny sposób. Początkowo przestrzeń traktowana była jako dobro wolne i nieograniczone, czego konsekwencją było nadmierne zagęszczenie działań człowieka w niektórych częściach przestrzeni ekonomicznej oraz chaos przestrzenny, wynikający z przekonania o nieograniczoności przestrzeni możliwej do zagospodarowania. Nastąpiło zauważalne wyczerpywanie zasobów wolnych terenów, a obszary zagospodarowane zaczęły wykazywać symptomy zagrożenia ekologicznego. Przestrzeń ujawniła się jako dobro rzadkie, mające swoją cenę i wymagające racjonalnego gospodarowania. Pełne ujawnienie się przestrzeni jako dobra rzadkiego uczyniło ją kategorią ekonomiczną.

Czynniki determinujące przestrzeń

Wśród czynników mających wpływ na kształt i strukturę przestrzeni ekonomicznej można wydzielić czynniki pierwotne i wtórne.

1. Czynniki pierwotne, wynikające ze środowiska przyrodniczego, komponentów je budujących oraz cech, którymi się charakteryzuje. Środowisko przyrodnicze będące zmiennym, ale trwałym elementem przestrzeni stanowi bazę dla działalności człowieka, w wyniku której powstają dynamicznie zmienne systemy społeczno-gospodarcze. Bez środowiska przyrodniczego życie i funkcjonowanie człowieka (we wszystkich wymiarach i na wszystkich płaszczyznach) byłoby niemożliwe. Jednocześnie człowiek, podejmując aktywności różnego typu, ingeruje w środowisko przyrodnicze zmieniając je i w sposób wtórny kształtuje przestrzeń, przystosowując ją do swoich potrzeb.

2. Czynniki wtórne, wynikające ze środowiska antropogenicznego, w tym związane z:

- A) Systemem społecznym, gdzie można wyróżnić czynniki:
 - a) demograficzne,
 - b) społeczno-kulturowe,
 - c) migracyjne,

B) Systemem technicznym, gdzie można wyróżnić czynniki:

a) historyczne, w tym:

- procesy mające znaczenie dla dzisiejszego funkcjonowania w przestrzeni,
- elementy trwałe, których istnienie w przestrzeni musi być respektowane,

b) współczesne, w tym:

- czynniki ekonomiczne, do których należy zaliczyć: pełnione funkcje gospodarcze, istniejący stan ekonomiczny i przestrzenny, planowanie gospodarcze i przestrzenne, politykę społeczno-gospodarczą i przestrzenną,
- czynniki technologiczne, determinowane przez aktualny poziom rozwoju techniczno-technologicznego.

Wśród czynników kreujących przestrzeń zwiększa się znaczenie czynników ekonomicznych, w tym turystyki, wraz ze wzrostem jej znaczenia w regionalnej i lokalnej gospodarce. Wysoka pozycja turystyki w preferowanym modelu stylu życia sprawia, że coraz większa liczba osób uczestniczy w wyjazdach turystycznych. Wzrastające wymagania turystów rodzą konieczność zapewnienia im coraz bardziej atrakcyjnych produktów oraz zróżnicowanych form obsługi. Spełniając te wymagania turystyka w coraz bardziej agresywny sposób zawłaszcza przestrzeń, eliminując inne rodzaje działalności i stając się głównym czynnikiem decydującym o kształcie, strukturze i charakterze zagospodarowania przestrzeni.

Konsekwencje rozwoju funkcji turystycznej w regionie

Oddziaływanie turystyki na regiony recepcji turystycznej obejmuje całość przestrzeni ekonomicznej regionu wraz z budującym ją systemem społeczno-gospodarczym. Skala uzależnienia regionu od turystyki jest tym większa im wyższy poziom atrakcyjności turystycznej obszaru, wyrażający się zarówno poprzez wysoką rangę walorów turystycznych, jak i duże natężenie infrastruktury turystycznej i paraturystycznej. Wysoka atrakcyjność turystyczna obszaru jest z kolei przyczyną ruchu turystycznego o dużej intensywności, przejawiającej się na płaszczyźnie ilościowej (liczba turystów) oraz czasowej (kumulacja przyjazdów w okresie sezonu turystycznego). Znaczenie turystyki wzrasta w przypadku obszarów (i jednostek osadniczych) małych, w których brak jest warunków do efektywnego prowadzenia działalności innego rodzaju. Tego typu obszary łatwo ulegają dominacji turystyki i staje się ona jedynym czynnikiem decydującym o sposobie działania systemu społeczno-gospodarczego i wynikającym stąd charakterze układu przestrzennego.

W przypadku, gdy działalność turystyczna ma wybitnie sezonowy charakter jej oddziaływanie na funkcjonowanie regionu recepcji turystycznej intensyfikuje się i powoduje stworzenie dwóch poziomów jego funkcjonowania. Pierwszy z nich obejmuje elementy systemu konieczne dla prawidłowego działania struktur gospodarczych i społecznych przez cały rok, drugi zaś to elementy niezbędne dla obsługi ruchu turystycznego w sezonie turystycznym. Elementy składające się na pierwszy poziom two-

rzą podstawową strukturę przestrzeni regionu recepcji turystycznej. Są to elementy umożliwiające funkcjonowanie regionu bez wykorzystywania posiadanych walorów dla rozwoju turystyki. Drugi poziom funkcjonowania obszaru, nakładający się niejako na poziom podstawowy, tworzą elementy pojawiające się w sytuacji wykorzystywania walorów turystycznych i rozwoju turystyki. Częściowo są to te same elementy, które występują na poziomie podstawowym (zarówno wśród elementów biernych jak i czynnych), ale inna jest ich funkcja i znaczenie, np. obszary rolne na poziomie I są wykorzystywane w celach rolniczych, na poziomie II mogą stanowić część oferty agroturystycznej; na poziomie II ulegają rozszerzeniu zadania i obowiązki samorządu lokalnego, który staje się odpowiedzialny nie tylko za funkcjonowanie regionu, ale także właściwą promocję jego atrakcyjności turystycznej czy zapewnienie turystom najlepszych warunków pobytu (bezpieczeństwo, czystość środowiska i in.).

Za nadrzędną regułą określającą funkcjonowanie regionów recepcji turystycznej można uznać dualizm, wyrażający się poprzez odmienne warunki i zasady funkcjonowania lokalnych systemów w okresie sezonu turystycznego i poza nim. Powoduje to szereg konsekwencji, przejawiających się w sferze przestrzennej, środowiskowej, społecznej i ekonomicznej. W sferze przestrzennej, konsekwencje dotyczą układu przestrzennego związanego w sposób bezpośredni z zagospodarowaniem przestrzennym, tworzącym struktury będące podstawą całorocznego działania systemu. Równocześnie w strukturach tych muszą stale być utrzymywane rezerwy, pozwalające na działanie tegoż systemu w okresie sezonu turystycznego, kiedy zwiększa się nieproporcjonalnie liczba osób i podmiotów gospodarczych w regionie. W przypadku braku tego typu rezerw może nastąpić przekroczenie pojemności turystycznej obszaru, będące przyczyną przeciążenia istniejącej infrastruktury, jej nadmiernej eksploatacji i zmniejszenia sprawności (do całkowitego zniszczenia włącznie). W sferze środowiskowej, konsekwencje związane są przede wszystkim z oddziaływaniem środowiska antropogenicznego na środowisko przyrodnicze, które jest widoczne w ciągu całego roku, jednakże o ile wówczas dominują pozytywne aspekty tego oddziaływania, o tyle w okresie sezonu turystycznego wyraźnie zwiększa się liczba relacji negatywnych. W sferze społecznej, konsekwencje związane z faktem, że stała ludność obszaru ponosi konsekwencje z tytułu podporządkowania życia w regionie (społecznego i gospodarczego) dominującej funkcji turystycznej, która wyznacza rytm działań w regionie recepcji turystycznej oraz wymusza częste podporządkowanie potrzeb ludności stałej potrzebom turystów. W sferze ekonomicznej, konsekwencje pojawiają się zarówno na poziomie samorządu lokalnego, jak i pojedynczych mieszkańców obszaru. Samorząd lokalny musi ponosić całoroczne koszty utrzymania rezerw infrastrukturalnych, które są wykorzystywane jedynie w sezonie turystycznym, a ze względów techniczno-technologicznych niemożliwa jest ich eliminacja na pozostałą część roku. Drugą część kosztów, to koszty związane z utrzymaniem stanu środowiska i walorów turystycznych na odpowiednim poziomie, z czym wiążą się działania na rzecz właściwego ich udostępnienia turystom oraz odpowiedniego zabezpieczenia elementów środowiskowych w sezonie turystycznym (oraz poza nim) i ich rekultywacji po sezonie turystycznym.

Przekształcenia przestrzeni pod wpływem turystyki

Podstawowe przemiany w układach przestrzennych regionów recepcji turystycznej wynikają z procesów wzbudzonych przez rozwój turystyki, czego wyrazem jest wzrastająca liczba turystów, których właściwa obsługa wymaga odpowiedniego zaplecza infrastrukturalnego oraz personelu. Konieczność zapewnienia odpowiednich warunków odwiedzającym powoduje wzbudzenie zróżnicowanych procesów przestrzennych, z których najistotniejsze znaczenie mają procesy lokalizacyjne. Ich konsekwencją jest tworzenie nowych elementów układu przestrzennego poprzez rozbudowę (bądź tworzenie od podstaw) systemu infrastruktury technicznej i społecznej.

Wśród procesów lokalizacyjnych przeważają procesy stymulowane, wywołane przez decyzje podmiotów gospodarczych (a częściowo również organów administracji państwowej), które mają dostosować strukturę przestrzenną obszaru do potrzeb i oczekiwań turystów. W tej kategorii można rozpatrywać rozwój infrastruktury turystycznej obszaru, obejmującej bazę noclegową, żywieniową, komunikacyjną i towarzyszącą. Równoległe uruchamiane są procesy przestrzenne o charakterze indukcyjnym i adaptacyjnym, wymuszane przez konieczność dostosowania istniejącego systemu przestrzennego i gospodarczego do nowych warunków funkcjonowania (z dominującym znaczeniem turystyki), co wymaga przeorganizowania istniejących struktur (często również ich rozbudowy) tak, aby możliwe było prawidłowe funkcjonowanie powstającego systemu społeczno-gospodarczego, łączącego istniejące i nowolokowane elementy. Dotyczy to przede wszystkim dostosowania infrastruktury komunalnej obszaru, do wymogów liczby osób, które jednocześnie, w okresie sezonu turystycznego, muszą z niej korzystać, przy jednoczesnym uwzględnieniu potrzeb stałych mieszkańców (sieć wodno-kanalizacyjna, energetyczna, telekomunikacyjna i in.). W dalszej perspektywie czasowej pojawiają się procesy przestrzenne o charakterze autonomicznym, generowane przez nierównomierny rozkład ruchu turystycznego (a co za tym idzie infrastruktury), do których należy zaliczyć działania mające na celu np. skierowanie ruchu turystycznego w kierunku obszarów, których potencjał nie jest wykorzystywany, lub minimalizowanie ruchu turystycznego w obrębie obszarów chronionych. Procesy kontynuowane, będące odległą w czasie konsekwencją zróżnicowanych działań w przestrzeni podejmowanych doraźnie, obejmują szereg procesów zapoczątkowanych w latach 90. przez przeznaczenie części gruntów rolnych pod budownictwo (głównie turystyczne). Skutkiem była konieczność uzbrojenia tych terenów, powstanie zróżnicowanej zabudowy i sieci komunikacyjnej.

Uwzględniając mechanizm działania procesów przestrzennych uruchomionych przez konieczność obsługi ruchu turystycznego można wskazać na następujące procesy:

– inwazji-sukcesji, wiążących się z wypieraniem przez działalność turystyczną innych typów działalności, takich jak rolnictwo czy rybactwo;

– koncentracji, prowadzących do maksymalnego skupiania się infrastruktury (turystycznej i paraturystycznej) w określonych fragmentach przestrzeni (jak najbliższej walorów turystycznych), a także maksymalnego skupienia zjawisk turystycznych (i ich konsekwencji) w czasie sezonu letniego. Pogłębienie procesów koncentracji ma związek z wykorzystywaniem przez lokalizacyjne procesy przestrzenne (związane z turystyką) zewnętrznych efektów skali, które ułatwiają i uatrakcyjniają prowadzenie działalności turystycznej w danym obszarze (poprzez np.: tworzenie sieci instytucji obsługujących i współdziałających z przedsiębiorstwami turystycznymi, istnienie zasobów siły roboczej przygotowanej do pracy w turystyce), przyczyniają się do kumulacji różnych form działalności związanych z turystyką;

– segregacji, które przy postępującym rozwoju ruchu turystycznego i form jego obsługi (wywołujących zmiany w strukturze regionu), powodują wyraźne wyodrębnienie obszaru spośród obszarów otaczających, wynikające z jego jednorodności (funkcjonowanie obszaru jest podporządkowane wiodącej funkcji turystycznej, określającej charakter systemu społeczno-gospodarczego oraz rodzaj struktur przestrzennych) oraz najczęściej wyższego poziomu rozwoju infrastruktury i poziomu życia ludności;

– dyfuzji, które przyczyniają się do rozprzestrzeniania określonych form gospodarowania (w tym przypadku związanych z turystyką) na jednostki będące częściami systemu, a (z różnych przyczyn) nie realizujące wcześniej działań związanych z główną funkcją obszaru;

– decentralizacji, szczególnie widocznej w czasie sezonu letniego, kiedy – okresowo – następuje przejście przez jednostki elementarne niektórych funkcji ośrodka centralnego i ich realizacja zarówno w stosunku do ludności przyjezdnej, jak i miejscowej.

Dzięki procesom lokalizacyjnym indukowanym przez turystykę ukształtowany układ przestrzenny wraz z terytorialnym systemem społecznym może stać się lokalnym biegunem wzrostu polaryzującym obszar otaczający. W ten sposób następuje rozszerzenie zasięgu oddziaływania turystyki na układy przestrzenne poza obszar występowania zjawisk bezpośrednio z nią związanych.

Jednocześnie postępująca masowość ruchu turystycznego i jej konsekwencje (m.in. rozwój infrastruktury turystycznej i paraturystycznej) powodują wiele negatywnych skutków, których efektem krańcowym może być utrata atrakcyjności turystycznej i zmniejszenie (czasami drastyczne) liczby turystów odwiedzających obszar. Stąd bardzo istotne jest dążenie do zachowania ładu przestrzennego, gdyż jest on w pewnym sensie gwarantem atrakcyjności turystycznej obszaru. Daje on również podstawy do zrównoważonego rozwoju obszaru, który jest niezbędnym wymogiem we współczesnym świecie. Służą temu przede wszystkim narzędzia planistyczne (takie jak strategia rozwoju, czy wieloletni program inwestycyjny), których zastosowanie dodatkowo przyczynia się do podniesienia atrakcyjności inwestycyjnej obszaru, gdyż obszary, dla których sporządzono określone koncepcje rozwojowe, są na ogół bardziej interesujące dla potencjalnych inwestorów niż obszary niemające określonej wizji rozwoju.

Podsumowanie

Wśród czynników kształtujących przestrzeń stale zwiększa się znaczenie turystyki, która dążąc do zaspokojenia potrzeb turystów w coraz bardziej agresywny sposób zawłaszcza przestrzeń, eliminując inne rodzaje działalności i stając się głównym czynnikiem decydującym o kształcie, strukturze i charakterze układów przestrzennych. Wzbudzone przez turystykę procesy przestrzenne tworzące nową jakość w przestrzeni nie są obojętne dla dalszego rozwoju turystyki, gdyż w wyniku zaistniałych zmian powstają zmodyfikowane (lub zupełnie nowe) warunki jej funkcjonowania. Proces kreowania układów przestrzennych przez turystykę przebiega w sposób ciągły w czasie, a jego cechą charakterystyczną jest stworzenie dwóch różnych jakościowo układów, związanych z funkcjonowaniem systemu w sezonie turystycznym i poza nim. Coraz istotniejsze staje się więc respektowanie zasad zrównoważonego rozwoju i dążenie do ładu przestrzennego możliwe jedynie przy wykorzystaniu różnego rodzaju narzędzi planistycznych.

Literatura

- Czaja S., 2002, *Problem ryzyka przestrzennego w teorii ekonomii*, [w:] E. Sobczak (red.), *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*. Prace Naukowe Akad. Ekon. we Wrocławiu, 939, Wrocław.
- Domański R., 2002, *Gospodarka przestrzenna*, Warszawa.
- Gaczek W.M., 2003, *Zarządzanie w gospodarce przestrzennej*, Bydgoszcz-Poznań.
- Kowalski S., 1977, *Szkoła badań geograficzno-regionalnych Torstena Hägerstranda*, Przegląd Geogr., 3
- Kuciński K., 1998, *Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny*, Warszawa.
- Malisz B., 1984, *Podstawy gospodarki i polityki przestrzennej*. Warszawa.
- Meyer B., 2004, *Turystyka jako ekonomiczny czynnik kształtowania przestrzeni*, Szczecin.
- Potoczek A., 2003, *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Toruń.
- Gołembski G. (red.), 1999, *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*, Warszawa-Poznań.
- Szymczak M. (red.), 1979, *Słownik języka polskiego, tom II*, 1979, Warszawa.